

УДК 821.161'01-97«11/13»

Світлана Шуміло

УПОДІБНЕННЯ В ПРАВОСЛАВНОМУ БОГОСЛУЖІННІ ТА АГІОГРАФІЇ ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ЗАПОЗИЧЕННЯ ХУДОЖНЬОГО ПРИНЦИПУ

DOI: 10.5281/zenodo.5201535

© С. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – простежити втілення принципу уподібнення у давньоруській музичній культурі та агіографії, розглянути богословське підґрунтя цього принципу та приклади його зображення в пам'ятках житійної літератури. **Новизна** розвідки полягає в тому, що паралель між музичними уподібненнями й так званими «агіологічними зразками» проведена вперше, уперше агіографічні топоси та «агіологічні зразки» розглянуто з точки зору їх навмисного, змістовного введення в текст. У **висновку** зазначено, що принцип уподібнення відбивається в музичній та літературній спадщині нашого середньовіччя, обумовлюючи схожість в структурі та стилістиці творів древніх мелодистів та агіографів. Особливо яскраво це відбилося на житіях стилю «плетіння слівес», які в силу стилістичних особливостей містять безліч цитат, ремінісценцій, алюзій, і, як наслідок, – витягів з житій інших святих або алюзій на них. Це ріднить життя «прикрашеного» стилю з гімнографією і є наслідком того синкретизму мистецтв, який є однією з основних характеристик середньовічної слов'янської художньої творчості.

Ключові слова: Уподібнення, гімнографія, топос, «плетіння слівес», Єпіфаній Премудрий.

Неодноразово говорилося про те, що давньоруські житія багато в чому будуються за законами храмового дійства. На урочистість давньої літератури, яка орієнтується на середньовічні етикет і церемоніальність, вказував ще Д.С. Лихачов¹. Одним із законів урочистості та храмової традиційності в стародавній літературі, важливим для всіх слов'янських середньовічних художніх систем, але маловивченим, є, на наш погляд, *принцип уподібнення*.

Цей принцип як світоглядна категорія, очевидно, сходить до старозавітного вислову: «И рече Богъ: сотворимъ челоуѣка по образу Нашему и по подобию...»² Ці слова і подібні з ними старозавітні та євангельські вислови визначають православне розуміння категорії подібності. У святоотецькій літературі ця категорія отримує своє філософське обґрунтування і становиться однією з центральних в православному світогляді: ціллю людського життя є уподібнення Христу, земний Єрусалим прагне стати відлунням небесного, літургія є спогад і

¹ Лихачев Д.С. Великий путь. Москва: Современник, 1987. С. 37–39.

² Бѣг. 1:26. Библия, сиречь книги Священнаго Писания Ветхого и Нового Завета. Москва: Синодальная тип-я, 1914.

відображення євангельської історії. Все на землі для середньовічної людини прописане відлунням *горного* життя, все покликане нагадувати про Бога, в усьому наявне щось від Творця. Це постійне пригадування й розгадування алюзій, пошук образів і символів стає особливістю тодішнього світосприйняття, яке накладає відбиток на художню, музичну та літературну творчість середньовіччя.

Знаменно, що прийом нагадування, алюзії є одним з основних художніх способів побудови богослужіння, як в текстуальному, так і в музичному плані, і агіографія в цьому наслідує гімнографію. На текстуальному рівні богослужбові твори нерідко використовують прийом нагадування, уводячи в службу одного свята цитату зі служби іншого, при цьому джерело запозичення не вказують, залишають неясним.

Так, у чинопослідуванні *предпразднества* і *попразднества* Різдва внесені деякі короткі цитати з власне різдвяної служби: вірянин покликаний впізнати святкову цитату в передсвятковий період і як би внутрішньо порадіти цьому відгомону свята, «передвідчути» Різдво. Те саме можна сказати й про післясвяткові богослужіння. Гімнографи використовують алюзію свідомо, і вона має великий сенс у чинопослідуваннях свят: передчуття та спогад, очевидно, є важливими естетичними моментами служби. Порівняємо кілька уривків.

Кондак попразднества Різдва:

«Дѣвая роди творца всяческих, и вослви грядуть сему плотню поклонитися, вертеп же и ясли дароносятъ, воспѣвающе рождьшагося, отроча младо, певѣчнаго Бога»³.

Кондак Різдва:

«Дѣва днесъ Пребагатого рождаетъ, и земля вертепъ Неприкосновенному приносятъ, ангели с пастырьми славословятъ, волсви же со звѣздой путешествуютъ, насъ бо ради родися отроча мало превечный Бог»⁴.

У перших рядках тропарів ми спостерігаємо повторення деяких слів і смислів, заключний же рядок повторюється дослівно.

Ще один приклад. Кондак Різдва Христового перегукується з кондаком різдва Іоанна Предтечі.

Кондак різдву Предтечі:

«Неплоды днесъ Христова Предтечу раждает, и тѣи есть исполнение всякому пророчеству. Его же бо пророци проповѣдаша, на семъ бо Иордани рѣкѣ положи, явися вожественному Слову пророк, проповѣдникъ вкупѣ и Предтеча»⁵.

Іоанн Предтеча має безпосереднє відношення до Різдва Христового як Його проповідник. Це підкреслено і календарним святкуванням різдва Іоанна – воно відстоїть рівно на півроку від Різдва Христового та збігається з ним у числі: 25 грудня – 25 червня, – і даті святкування Благовіщення та зачаття Іоанна: 25 березня і 25 вересня, – і перекликом текстів в богослужінні, особливо ж, як ми можемо спостерігати в наведених кондаках, паралелізмом перших їх рядків. Ми навели у приклад тільки два коротких гімни зі служб Іоанну та Різдву Христовому, насправді ж, переклички між цими богослужіннями численні.

Крім текстуального паралелізму в різних богослужбових співах, гімнографія активно використовує й паралелізм музичний: близькі за текстом піснеспіви обов'язково близькі й за мелодією, на яку їх прийнято співати. Ця властивість богослужбових гімнів заслуговує уважного розгляду в її зв'язку з житійною літературою, якій, звичайно, чужий власне спів, але яка, на наш погляд, засвоює деякі його принципи.

Дослідниками духовної музики неодноразово проводилися паралелі між давньоруською музичною культурою та агіографією. В. Мартинов, автор «Історії

³ Миняя служебная, декабрь, конец XV в. Российская государственная библиотека, Главное собрание Троице-Сергиевой лавры (далі – ТСЛ). Ф. 304. I. № 504. Л. 399.

⁴ Там же. Л. 320 об.

⁵ Миняя служебная, июнь, XV в. ТСЛ. Ф. 304. I. №. 566. Л. 111 об.

богослужбового співу», торкаючись музичної стилістики XIV ст., указує на подібні тенденції в агіографічній літературі цього історичного періоду⁶. Те саме явище відзначають І. Гарднер⁷, В. Металлов⁸ та ін. Історія розвитку духовного співу й літературний процес середньовіччя йдуть одним і тим самим шляхом, зазнають одних і тих самих впливів, що свідчить про їх тісні взаємодії.

Взаємозв'язок між богослужбовим співом і агіографією – закономірне явище давньоруської духовної культури, однією з особливостей якої, за словами Д.С. Лихачова, є синкретизм мистецтв. Д.С. Лихачов говорить про синкретизм, торкаючись жанрів літопису та мініатюри⁹. В.В. Лепяхін бачить ту саму єдність в явищі «іконічності» середньовічного слова¹⁰. Генетичний зв'язок між поезією і музичною культурою середньовіччя описує Н. Сиротинська¹¹. Аналогічним чином з музичною культурою пов'язана агіографія. Світогляд давньоруської людини передбачав нерозділну єдність між життям святого, його іконою та церковною службою. Канонізація праведника завжди тягне за собою написання його ікони, житія і піснеспівів йому. Причому, складання служби (створення канону, стихир, тропаря і кондака святому) передбачало не тільки словесну, поетичну роботу автора, але і його музичну обізнаність. Богослужбові тексти мали при собі музичні вказівки, і вибір того чи іншого розспіву входив у творчу роботу гімнографа. Укладач служби водночас не обов'язково був композитором, його задачею не було створення нових мелодій, але з існуючих музикальних творів, зі стрункої давньоруської системи розспівів автор повинен був обрати ті, які, на його погляд, найбільш підходили до його тексту. Вибрані наспіви необхідно було відповідним чином скомпонувати й розташувати так, щоб словесний і музичний звукоряди злилися в єдине гармонійне ціле. Мелодія тут так само покликана найбільш точно відобразити суть явища, як і слово.

Музичне оформлення богослужіння також багато в чому побудоване за принципом нагадування або, вірніше, подібності. Стихира предпразднства обов'язково не тільки по окремим фразам, але й по мелодії нагадує стихиру свята; кондак Різдва Христового, наведений нами вище, перегукується з кондаком різдва Іоанна Предтечі – за розспівом (перед обома у всіх богослужбових книгах є вказівка: глас 3, подібний до «Діва днесь», що свідчить про те, що їх виконували на однакову мелодію; яку саме – ми не беремося судити, це галузь музикознавчих досліджень, нас цікавить тільки те, що це один і той самий музичний ряд); ірмоси Преображення перегукуються за розспівом і деякими образами-метафорами з ірмосами Різдва; стихир Кирилу і Мефодію, а також їх тропар, нагадують за розспівом і композицією стихири та тропар апостолам Петру та Павлу і т. д. Усі богослужіння вказують на уподібнення як основний світоглядний та естетичний принцип і сходять, мабуть, до тези про людину як образ Божий і царство земне як спотворену подобу Рая.

У музичній системі середньовіччя принцип уподібнення найбільш чітко простежується у співах, які зуться *подобні* («*проподобіа*»)¹².

Суть *подобнів* полягає в музичному уподібненні певної групи богослужбових співів обраному гімну будь-якої найбільш значущої церковної служби¹³.

⁶ Мартынов В.И. История богослужебного пения. Москва, 1994. С. 22.

⁷ Гарднер И.А. Богослужебное пение Русской Православной Церкви: Сущность, система и история. Нью-Йорк, 1978. Т. I. С. 57.

⁸ Металлов В., прот. Очерк истории православного церковного пения в России. Москва, 1995. С. 31.

⁹ Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы: Смех как мировоззрение. Санкт-Петербург, 2001. С. 287.

¹⁰ Лепяхин В.В. Икона и Иконичность. Санкт-Петербург, 2002. С. 172–291.

¹¹ Сиротинська Н. Перло многоцінне: Музично-поетичний світ богородичної гімнографії. Львів, 2014. 334 с.

¹² Бібліографія з питання співу «на подобень» докладно викладена: Жулковський Б.С. Спів «на подобень» у гімнографії візантійсько-слов'янського богослужбового обряду; Його ж. Жанр кондака в українському церковно-монопійному співі XV–XIX ст. Дис. на здоб. наук. ст. канд. мистецтвознавства. Київ, 2015. С. 80–87.

¹³ Рязский А. Учебник церковного пения: Мелодическое пение: Часть вторая, теоретическая. Моск-

Наприклад, в день пам'яті святих апостолів Петра і Павла (29 червня / 12 липня) на вечірні є стихира, що починається словами «**Кыими хвалени венци одъемъ Петра и Павла...**»¹⁴ Витіюватий наспів цієї стихирі колись був створений спеціально для неї, щоб виділити її в ряду інших як особливо святкову. Пізніше мелодія відокремилася від тексту і почала існувати самостійно. На той самий розспів почали виконувати інші богослужбові твори. На музичному рівні вони наче *уподібнювались* зазначеній стихирі, тож наспів, що виник описаним чином, отримав назву «*подобень*: Кыими похвальными венцы...» за першими словами вихідного піснеспіву. Указівка на цей *подобень* можна зустріти в службі будь-якого іншого свята, якщо останнє будь-яким чином перегукується з пам'яттю першOVERHOVНИХ Апостолів. Так, наприклад, у службі святим Кирилу і Мефодію (11/24 травня) перед стихирами на вечірні в мінеї завжди є позначка для півчих: *подобень* «Кыими хвалени венци». Відповідно, цей кондак виконується на ту саму мелодію, що й вихідний, початковий, а також частково нагадує його на лексичному та синтаксичному рівнях. Два різні тексти співаються на одну й ту саму мелодію, тобто один із них, пізніший, *уподібнюється* першому – точно так, як у випадку з кондаком Різдва Христового та Іоана Предтечі. Завдяки цьому перегукуються пам'яті першOVERHOVНИХ апостолів і рівноапостольних просвітителів слов'ян, віддалені одна від однієї в річному колі богослужінь більш ніж на місяць. *Подобень* «Кыими хвалени венци...» покликаний нагадати про Петра та Павла й тим самим вказати на глибинний зв'язок двох свят, а саме – на те, що Кирило і Мефодій своєю діяльною проповіддю повторили проповідницький подвиг перших апостолів і тим самим *уподібнолись* їм. Цей смисловий зв'язок передається здебільшого на рівні мелодії, текстуальних перегуків у відповідних богослужіннях мало.

Аналогічним чином в службі поховання прощальні стихирі співають на *подобень* «Егда от древа...», що бере початок від співів Страсної седмиці, точніше, від однієї зі стихир Страсної П'ятниці. У цьому випадку похоронні співи на рівні мелодії *уподібнені* страсним, отже, виникає смисловий зв'язок між смертю будь-якої людини та смертю Христа, а значить – і Його Воскресінням, і прийдешнім воскресінням усіх смертних. Тексти прощальних стихир під час відспівування дихають скорботою про втрату ближнього, проте їх наспів нагадує про Пасху і спільне воскресіння. Поза мотиву похоронні співи втрачають цей глибинний сенс і втішну інтонацію.

Саме вживання найменування *подобень* для позначення певного роду співів указує на усвідомлене, систематичне й регулярне використання алюзії як структурного елементу середньовічного богослужбового музичного тексту – а слідом за тим й елементу літературного твору. Жодне богослужіння не є текстуально, а тим більш музично, абсолютно оригінальним, воно являє собою ряд подібностей: нагадувань і зв'язків з іншими богослужіннями річного кола. Саме сприйняття таких цитувань-алюзій дуже відрізняється від сучасного розуміння цитати й ремінісценції і є важливим структурним компонентом візантійської та слов'янської літературної та музичної творчості.

Така роль *подобнів* у системі давньоруського співу. Принцип подібності в музичній культурі середньовіччя досить глибоко досліджений музикознавцями¹⁵. На жаль, в літературознавстві цей принцип до сьогодні залишається недо-

ва, 1911. С. 26–27.

¹⁴ Миняя, июнь... Л. 143 об.

¹⁵ Див., наприклад: Металлов В.М. Очерк истории православного церковного пения в России; Гарднер И.А. Богослужбное пение Русской Православной Церкви...; Морохова Л.Ф. Подобники как форма музыкально-теоретического руководства в древнерусском певческом искусстве. *Источниковедение литературы Древней Руси*. Ленинград, 1980. С. 181–190; Рамазанова Н.В. Музыкальная драматургия певческого цикла князю Михаилу Черниговскому и боярину его Федору. *Musica antiqua*. Bydgoszcz, 1988. VIII; Богомолова М.В. Моделирование древнерусских песнопений путевого распева по принципу подобия (на примере стихир рукописи инока Христофора 1602 г.). *Древнерусская певческая культура и книжность*: Сб. научных трудов. Ленинград, 1990. С. 48–60; Мартынов В.И. История богослужбного пения; Артамонова Ю. В. Песнопения-модели в древнерусском певческом

слідженням з точки зору його паралельності богослужбовим *подобнам*. Варто, однак, відзначити дослідження А.Ю. Никифорової про текстуальні уподібнення всередині древніх Тропологієв¹⁶. Проте, прийом «нагадування» в агіографічній творчості – це та ж сама подібність, що й у богослужбових текстах і розспівах.¹⁷ Принцип уподібнення тісно пов'язує житійні тексти з богослужінням: агіографія не тільки цитує богослужбу, не тільки повторює ритм молитовних творів, а й використовує художні прийоми богослужіння, до того ж не тільки літературні, а й музичні.

Тепер простежимо дію цього принципу подібності в агіографії Давньої Русі. У літературознавчих роботах на уподібнення неодноразово вказувалося як на основний письменницький принцип давньоруського агіографа. В.В. Лепяхін, розглядаючи це явище в давньоруських житіях, доходить висновку, що агіограф створює свій твір «за соборно-особистісним принципом. У ньому обов'язково повинні бути риси, спільні з іншими святими. Так звані “загальні місця” в цьому аспекті мають важливе значення ... вони свідчать про неминучу повторюваність елементів духовного досвіду всіх, хто встав на шлях служіння Богу, оскільки в основі їх життя лежить наслідування Христа»¹⁸. Про те ж явище уподібнення пише О.В. Панченко: «суть цього принципу полягає в тому, що під час зображення кожного нового святого ... автор житія або похвального слова ... знаходить відповідний “агіологічний зразок” серед великих подвижників давнини, за подобою якого й зображує святого, якого він прославляє... Найчастіше таким зразком був святий, тезоіменний вшанованому святому, або ж “чиноначальник”, який втілює спільний із ним тип святості»¹⁹. О.В. Панченко вживає словосполучення «агіологічний зразок» або слово «агіотип» як термін і укладає таблицю таких зразків, або агіотипів, у якій указує, до якого житія сходять окремі давньоруські агіографічні твори. Складена дослідником таблиця розкриває внутрішню структуру так званого канону.

Сходження до того чи іншого «агіологічного зразка», про який говорить О.В. Панченко, або соборно-особистісний принцип, зазначений В.В. Лепяхіним, знаходить своє відображення в тому, що давньоруські житія у своїх загальних місцях дотримуються тієї ж закономірності, що й *подобні* в системі середньовічного духовного співу. Відомо, що нерідко давньоруські житія й проповіді являють собою компіляції деяких загальних місць із різних житій. Здається, однак, що компіляція загальних місць, що робить, на перший погляд, те чи інше житіє безликим, є зворотним боком письменницького методу – свідомого та навмисно-го внесення в текст цитати з іншого, досить відомого й впізнаваного, тексту.

Таким є початок Похвального слова Сергію Радонезькому, написаного Єпіфанієм Премудрим: «Тайну цареву добро есть хранить, а дела Божия проповѣдати преславно есть...» Ця фраза була написана вперше в книзі Товит (Тов. 12: 11), трапляється вона й у різних середньовічних житіях. Здається, для сучасників Єпіфанія Премудрого актуальна асоціація не стільки з Книгою Товит (тим паче що вона не була переведена на слов'янську до часу написання Житія²⁰), скільки з

искусстве XI–XVIII веков. Дисс. ... канд. искусствоведения. Москва, 1998; Мурьянов М.Ф. Из наблюдений над структурой служебных миней. *История книжной культуры России: Очерки*. Санкт-Петербург, 2008. С. 71–85.

¹⁶ Никифорова А.Ю. Подобны в византийской гимнографии. Этапы развития (на материале воскресных, рождественских, богоявленских песнопений). *Przeгляд Wschodnioeuropejski*, V/1, 2014. S. 199–212.

¹⁷ Див. докладніше: Авласович (Шумило) С.М. Принцип подобия в древнерусской музыкальной культуре и агиографии. *Древнерусское духовное наследие в Сибири: Научное изучение памятников традиционной русской книжности на востоке России*. Новосибирск, 2008. Т. 1. С. 487–493.

¹⁸ Лепяхин В.В. Икона и Иконичность... С. 265.

¹⁹ Панченко О.В. Поэтика уподоблений: К вопросу о «типологическом методе» в агиографии, эпидейктике и гимнографии. *ТОДРЛ*. Санкт-Петербург, 2003. Т. LIV. С. 491.

²⁰ Відомо, що вперше Книга Товит слов'янською мовою з'явилася в так званій Геннадієвській Біблії в 1499 році, див. про це: Мень Александр, прот. Геннадиевская Библия. *Библиологический словарь*: В 3 т. Москва, 2002.

агіографічними творами. Зокрема, один із життеписів, що починається цією фразою, середньовічна людина чула на богослужінні, як мінімум, один раз на рік – це Житіє Марії Єгипетської. Твір, який приписують Софронію Єрусалимському, вписано в статут одного з великокісних богослужінь, а саме – у службу на четвер п'ятої седмиці Великого посту²¹, і для регулярного слухача храмових служб воно легко впізнаване. Цитування його Єпіфанієм, очевидно, є свідомим нагадуванням про життя древніх подвижників і, зокрема, про Житіє Марії Єгипетської та її подвиги – моментом порівняння життєвого шляху двох різних, але внутрішнє дуже схожих, святих: преподобних Сергія та Марії. Іншими словами, Єпіфаній свідомо вносить в Житіє Сергія неявні нагадування про святу. Ми пропонуємо розглянути саме Житіє Марії Єгипетської як літературне джерело початково-го абзацу Єпіфанієвого Похвального слова – у зв'язку з літургійним вживанням Житія Марії та його співвіднесеністю з часом Великого посту, богослужіння якого найбільше вплинули на формування стилю «плетіння слівес»²².

Розглянемо ще один приклад. У Житії Сергія Радонезького трапляються доволі великі цитати з Житія Сави Сербського.

Досить об'ємний твір, Житіє Сави існує в двох редакціях – Доментіановій та Феодосієвій – та поєднує в собі дві житійні традиції: перша – докладний опис фактичної сторони біографії (захопливий, майже романного типу, епізод утечі на Святу гору, наприклад), і друга – занурення у витіюваті складні конструкції синонімічних рядів, цитат із Біблії й святоотецької літератури, повчань про безперервну молитву. Ми зупинимось на Феодосієвій редакції, хоча обидва варіанти Житія св. Сави можна розглядати в якості літературного джерела для Єпіфанія Премудрого. На зв'язок Феодосія Хіландарського з ісихастським вченням і навіть із паламізмом вказує той факт, що Григорій Палама, як зазначає С.П. Розов, особисто був знайомий з Феодосієм і рекомендував його братії як хорошого літератора, здатного до написання Житія святого Сави²³. Особливої уваги заслуговує Похвальне слово Саві та Симеону, яке завершує Житіє. У рукопису XVI ст., яким ми користувалися, Похвальне слово сербським святым займає близько 30 аркушів. У Похвальному слові Сергія Радонезького очевидно використання Житія Сави в якості літературного джерела.

Наведемо приклади найбільш явних запозичень з Житія Сави:

Похвальне слово Сергію Радонезькому:

«Свѣтла и сладка, и просвѣщенна нам всечестных наших отецъ воссия память, пресвѣтлою бо зарею и славою просвѣщающесея, и нас оснавают. Свѣтла ѹбо въ истину, и просвѣщенна и всякоя почести от Бога и радости достойна, Имъ же ваших боголюбивых дѹш, яко възлюбленых чад отец, къ дѹховному веселію ныне съзвавши и, яко любителя отец, въ свѣтлей сей церкви радостно приемлющи и любовию веселящи, прежде же плотскыя дѹховную вам преуготовляющи трапезу...»²⁴

Похвальное слово Саві Сербському:

«Свѣтла и просвѣщенна намъ всечестною отцѹ днесъ, братіе, возсаа паметь, прѣсвѣтлою бо славою озаряющесея, и свѣтло просвѣщающи насъ. Свѣтла ѹбо и просвѣщена и всякое почести о Бозѣ и радости достойна, имъ же вашихъ боголюбивыхъ дѹшъ, яко възлюбленыхъ чедъ отецъ, къ дѹховному веселію ныне созвавши и, яко любителя отецъ, в свѣтлѣи сен

²¹ Никольский К. Пособие к изучению устава богослужения Православной Церкви. Санкт-Петербург, 1907. С. 593.

²² Див. про це: Шумило С.М. Триодь как литературный источник Жития Стефана Пермского. Русская агиография. Санкт-Петербург: Изд-во Пушкинского дома, 2017. Вып. 3. С. 35–45.

²³ Розов С.П. Источники, время составления и личность составителя Феодосиевской редакции Жития Саввы Сербского. ИОРЯС. Санкт-Петербург, 1911. Т. XVI. Кн. 1. С. 50.

²⁴ Слово о житии преподобного и богоносного отца нашего Сергия, игумена Радонежского. Библиотека литературы Древней Руси. Т. 6 (далі – ЖСР). С. 272.

церкви радостно приємлящи, прежде же пльтьскые дѹховнѹю вамъ мноу предѹготовляющи трапезѹ...»²⁵

Ряд запозичень можна було б продовжити, практично дослівне цитування Феодосієва тексту займає в Похвальному слові Сергію не одну сторінку. У наведеному уривку Єпіфаній використовує самий початок Похвального слова Сави. Потім, коли Феодосій розповідає про Симеона, Єпіфаній опускає його текст, а як тільки Феодосій переходить до похвали Сави, – знову перед нами велике цитування. Крім цих двох розлогих цитат, можна зазначити запозичення самого принципу написання Похвального слова: шляхом використання декількох конструкцій, які варто було б назвати акафістними за їхньою синтаксичною й образною подібністю до конструкцій акафісту.

Очевидно, Єпіфаній, цитуючи Феодосія, повинен був володіти якимось списком Життя Сави, тим, який містив у собі все розлоге Похвальне слово. Отже, агіограф не тільки познайомився з цим Життєм, будучи за межами Русі, але й привіз із собою якісь виписки з нього або ж повне Життє, які не дійшли до нас.

Однак нас у цьому випадку цікавить не текстологія пам'ятника або історія його поширення, а той факт, що досвідчений агіограф і стиліст Єпіфаній, створюючи один із останніх своїх творів, вдається до Життя Сави. Здається, Єпіфаній усвідомлював якусь ідейну спільність цих двох святих – Сергія і Сави, – оскільки зважився на таке явне цитування, до того ж, у першому фрагменті, – цитування початкових, найбільш упізнаваних, слів твору. Таке запозичення було занадто очевидним, щоб припустити, що Єпіфаній ввів його ненавмисно.

Такий самий прийом цитати-нагадування про іншого святого знаходимо в різних творах досліджуваної епохи. Наприклад, у Житті митрополита Петра митрополит Кипріян, як це зазначив О.А. Родіонов²⁶, використовує Синаксар на пам'ять Григорія Палами. Цей Синаксар за часів митрополита Кипріяна повинен був бути на слуху в читачів і слухачів, оскільки він був внесений не в буденну, а в урочисту недільну службу другого тижня Великого посту та водночас був богослужбовим нововведенням тієї епохи²⁷ і тому особливо привертав до себе увагу слухачів.

Цей самий прийом нагадування можна бачити в Житті Стефана Пермського, коли автор проводить паралель до Життя Кирила Філософа²⁸. Очевидно, це нагадування закликало слухачів порівняти подвиг Стефана з подвигом Кирила та Мефодія.

Агіографи давньоруських просвітителів і проповідників православ'я, як правило, звертаються до дещо інших агіотипів, ніж укладачі преподобницьких житій. Тут найчастіше за агіологічний зразок приймають такі образи, як апостоли, святителі або великі проповідники давнини. Наприклад, житія Авраамія Ростовського, Ніла Столобенського, Стефана Пермського мають своїм джерелом повість Єфрема Сирина про святого Авраама, чому присвячено окреме дослідження Н.І. Соболева²⁹. Основною причиною звернення давньоруських письменників до тексту Єфрема Сирина Н.І. Соболев вважає ідейну єдність пам'яток.

²⁵ Розов С.П. Источники, время составления и личность составителя Феодосиевской редакции Жития Саввы Сербского. С. 50.

²⁶ Родіонов О.А. Византийские жития святых-исаиастов и русская агиография конца XIV–XV вв.: Характер и истоки параллелизма. *Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова*. 2000. Вып. 5. С. 86–104.

²⁷ Про відзначення пам'яті святителя Григорія Палами в другу неділю Великого посту див.: Никольский К. Пособие к изучению устава богослужения Православной Церкви. С. 590; про введення читання синаксаря Григорію Паламі в XV ст. див.: Турилов А.А. Григорий Палама. *Православная энциклопедия*. Москва, 2007. Т. 13. С. 12–42.

²⁸ Пор.: Житие Стефана Пермского. *Святитель Стефан Пермский*. Серия «Дренерусские сказания о достопамятных людях, местах и событиях» / Статья, текст, перевод с древнерусского, комментарии Г.М. Прхорова. Санкт-Петербург: Глаголь, 1995. С. 187; Житие Кирилла и Мефодия. *Библиотека литературы Древней Руси*. Т. 1. С. 187, 189.

²⁹ Соболев Н.И. К вопросу о литературных источниках Жития Стефана Пермского. *ТОДРЛ*. Санкт-Петербург, 2001. Т. II. С. 541–543.

Агіограф, з точки зору дослідника, «безпосередньо орієнтувався на той тип християнської святості, втіленням якої був Авраамій»³⁰. Принцип уподібнення, в такому випадку, пояснюється «культурно-історичною спільнотою християнських коренів, в основі яких лежить традиція Візантії, що зародилася на Сході, засвоєна і розвинена Руссю»³¹.

О.В. Панченко виділяє два способи уподібнення давньоруських житій раннім текстам Православного Сходу:

1) *вербальний* – за допомогою порівняння і розгорнутого зіставлення. Наприклад, в Житті Сергія Радонезького його триразове «проглашеніє» в утробі матері агіограф порівнює з чудесними обставинами народження інших великих святих і тим самим уподібнює Сергія Єфрему Сирина, Симеону Стовпнику, митрополиту Петру і т. д.;

2) *невербальний*, який полягає в прийомі прихованого «заміщення» агіотипа персонажем-«подобною», а також у побудові житія за зразком якогось «канонічного тексту», який існує у свідомості давньоруського письменника в єдності з агіотипом і його іконним зображенням³².

Нас особливо цікавить другий – невербальний – спосіб уподібнення. Ми бачимо, що життєписи великих святих, таких як Марія Єгипетська або Авраамій з повісті Єфрема Сирина, тих, чії образи О.В. Панченко відносить до категорії агіотипів, як би закріплюють за собою певні особливості структури й стилістики тексту. Ці найдавніші житія стають зразками, до того ж не тільки літературними, але й духовними, тобто вони сприймаються як керівництво до подвижницького життя. Давньоруський письменник, обравши для свого твору той чи інший агіотип, уподібнює житіє на рівні структури, стилістики, окремих цитат і т. п. початковому тексту, тексту-зразку. Водночас перед нами не безумовне копіювання «зразка», а лише часткове уподібнення, натяк на духовно-літературне джерело. Розпізнати цей натяк можна тільки шляхом пригадування вже почутого або читаного колись тексту. До того ж, за відсутності відвертої вказівки на використання агіотипу, це пригадування має бути досить складним і навіть невиразним, як ледь чутна мелодія. Так, наприклад, Єпіфаній Премудрий в Житті Сергія Радонезького жодного разу не вимовляє імені Марії Єгипетської. Але повість про подвиги преподобної Марії, що за уставом щорічно під час Великого посту читається за богослужінням у храмі, настільки добре була знайома давньоруському читачеві, що він легко мав сприймати приховані натяки Єпіфанія. Для агіографа тут, мабуть, навіть не важливо точне вгадування агіотипа, досить, щоб читач відчув у його творі щось дуже знайоме, піднесене, що зберігається в пам'яті як відгомін храмового дійства і Великого посту.

Цей напів-відчуття і напів-спогод грає однакову роль в агіографії і в співі *подобнів* під час богослужіння. Агіотип, або агіологічний зразок, ми могли б назвати *подобним наспівом* в літературі, пісню-зразком. Як музичний *подобень* прокреслює ледве вловимі смислові зв'язки різних гімнів, від однієї святкової служби до іншої, так і літературні уподібнення дають ледь відчутні натяки на подвиги і славу великих святих. Можна сказати в такому випадку, що початок Похвального слова Сергія Радонезького написано на *подобень О Марії Єгипетській*, а окремі фрагменти житій Стефана Пермського, Авраамія Ростовського або Ніла Столбенського – на *подобень Об Авраамії Єфрема Сирина*.

Подобень у богослужбовому співі, особливо в слов'янській традиції, має можливість варіювати задану тему³³. Так і текстологічні «подібні», або загальні місця житій, не точно копіюють фрагменти вихідних творів, а змінюють текст літературного зразка, пристосовуючи його до кожного конкретного випадку. Це підсилює той специфічний ефект, який досягається літературною алюзією.

³⁰ Соболев Н.И. К вопросу о литературных источниках Жития Стефана Пермского. С. 542.

³¹ Там же. С. 543.

³² Житие Феодосия Печерского. БДР. Санкт-Петербург: Наука, 1997. Т. 1: XI–XII века. С. 493.

³³ Гарднер И.А. Богослужбное пение Русской Православной Церкви... С. 332.

Автор свідомо робить впізнаваними такі фрагменти, і мова тут йде не про плагіат, не про трафаретність і навіть не про літературний етикет, а про досягнення агіографією ефекту пригадування, введення в текст напівпрозорого натяку, перетворенні твору в метатекст.

Отже, принцип уподібнення, який посідає важливе місце у філософській картині світу середньовічної людини, відбивається в музичній та літературній спадщині Давньої Русі, обумовлюючи схожість у композиції та стилістиці творів давніх мелодистів й агіографів. Особливо яскраво це відбилося на житіях стилю «плетіння слів», які в силу стилістичних особливостей містять в собі безліч цитат, ремінісценцій, алюзій, і, як наслідок, – витягів із житій інших святих або алюзій на них. Це споріднює житія «прикрашеного» стилю з гімнографією і є наслідком того синкретизму мистецтв, який є однією з основних характеристик середньовічної слов'янської художньої творчості.

References

Martynov, V. I. (1994). *Istoriya bogoslužhebnogo peniya* [History of liturgical singing]. Moscow, Russia.

Muryanov, M. F. (2008). *Iz nablyudeniya nad strukturoy služebnykh miney* [To observations on the structure of Liturgical Mines]. *Istoriya knizhnoy kulturyi Rossii: Ocherki – History of book culture in Russia: Essays*. Saint-Petersburg, Russia.

Nikiforova, A. Yu. (2014). *Podobnyy v vizantiyskoy gimnografii. Etapy razvitiya (na materiale voskresnykh, rozhdestvenskiykh, bogoyavlenkiykh pesnopeniy)* [Similar in Byzantine hymnography. Stages of development (on the material of Sunday, Christmas, Epiphany religious chants.)]. *Przeгляд Wschodnioeuropejski*. Olsztyn, Poland.

Panchenko, O. V. (2003). *Poetika upodobleniy: K voprosu o «tipologicheskom metode» v agiografii, epideyktike i gimnografii* [Poetics of likenesses: On the question of the "typological method" in hagiography, epideictics and hymnography]. *Trudy otdela drevnerusskoy literatury – Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature*. Saint-Petersburg, Russia.

Rodionov, O. A. (2000). *Vizantiyskie zhitiya svyatykh-isikhastov i russkaya agiografiya kontsa XIV–XV vv.: Harakter i istoki parallelizma* [Byzantine hagiographic texts of the Hesychasm Saints and Russian Hagiography of the Late 14th – 15th Centuries: The Character and Origins of Parallelism]. *Uchenye zapiski Rossiyskogo pravoslavnogo universiteta ap. Ioanna Bogoslova – Scientific notes of the ap. John the Theologian Russian Orthodox University*. Moscow, Russia.

Shumilo (Avlasovich), S. M. (2008). *Printsip podobiya v drevnerusskoy muzikalnoy kulture i agiografii* [The principle of similarity in ancient Russian musical culture and hagiography]. *Drevnerusskoe duhovnoe nasledie v Sibiri: Nauchnoye izucheniye pamyatnikov traditsionnoy russkoy knizhnosti na vostokey Rossii – Ancient Russian Spiritual Heritage in Siberia: Scientific Study of the Monuments of Traditional Russian Book Literature in Eastern Russia*. Novosibirsk, Russia.

Shumilo, S. M. (2017). *Triod kak literaturnyy istochnik Zhitiya Stefana Permskogo* [Triodion as a literary source of the Life of Stephen of Perm]. *Russkaya agiografiya – Russian hagiography*. Saint-Petersburg, Russia.

Sobolev, N. I. (2001). *K voprosu o literaturnykh istochnikakh Zhitiya Stefana Permskogo* [On the question of the literary sources of the Life of Stephen of Perm]. *Trudy otdela drevnerusskoy literatury – Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature*. Saint-Petersburg, Russia.

Syrotynska, N. *Perlo mnogotsinne: Muzichno-poetichniy svit bogorodichnoyi gimnografii* [Pearl of great value: Musical and poetic world of the Virgin hymnography]. Lviv, Ukraine.

Zhulkovskiy, B. Ye. *Zhanr kondaka v ukrainskomu tserkovno-monodiinomu spiviv XV–XIX st.* [The genre of kondak in the Ukrainian church-monody singing of the XV–XIX centuries.]. Kyiv, Ukraine.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

Assimilation in Orthodox Liturgy and Hagiography as One of the Types of Artistic Principle Borrowing

The article aims to observe expression to the principle of assimilation in Old Rus musical culture and hagiography, examine the theological basis for this principle and analyse examples of its representation in saints' lives. This paper's novelty is in the first attempt to draw a parallel between musical assimilations and so called “agiological samples” as well as to view hagiographic toposes and these samples in terms of their deliberate, semantic introduction to text. The principle of assimilation is examined in diachrony: from biblical books to Byzantine hymnography and Slavic saints' lives. Studying liturgical hymns allows accentuating a writer's especial technique – using prosomoias – that is a direct manifestation of mentioned principle in theological texts. Hagiographic writings analysis concentrates on “Life of Sergius of Radonezh” written by Epiphanius the Wise. The article conclusion states the principle of assimilation, that features prominently in a medieval human's philosophical outlook, is present in Old Rus musical and literary heritage, determining similarity in composition and stylistics of then musicians' and hagiographers' works. This is strongly reflected in saints' lives of “flowery style” that contain numerous quotations, reminiscences and thus extracts from lives of other saints or allusions to them. This also links lives of “flowery style” with hymnography and results in syncretism of the arts that is one of major attributes for a medieval Slavic artistic endeavour.

Key words: assimilation, hymnography, topos, “flowery style”, Epiphanius the Wise.

Дата подання: 1 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, С. Уподібнення в православному богослужінні та агіографії як один із видів запозичення художнього принципу. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 120–129. DOI: 10.5281/zenodo.5201535.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2021). Upodobnennia v pravoslavnomu bohosluzhinni ta ahiohrafii yak odyin iz vydiv zapozychennia khudozhnoho pryntsyphu [Assimilation in Orthodox Liturgy and Hagiography as One of the Types of Artistic Principle Borrowing]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 120–129. DOI: 10.5281/zenodo.5201535.

